

4У(07)
117

14 РР/—

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ім. М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ЛАЗАРЕНКО Наталія Іванівна

**ФОРМУВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
ПОНЯТТЯ ПРО СЛОВО
У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЙОГО ЛЕКСИЧНИХ
ТА ГРАМАТИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ
(на матеріалі прикметника)**

13.00.02 — Методика викладання (української мови)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київський педагогічний
інститут ім. О. М. Горького
БІБЛІОТЕКА

**НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова**

100313344

Київ — 1993

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені М.П.Драгоманова

На правах рукопису

ЛАЗАРЕНКО Наталія Іванівна

ФОРМУВАННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПОНЯТТЯ ПРО СЛОВО
У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЙОГО ЛЕКСИЧНИХ ТА ГРАМАТИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ
/на матеріалі прикметника/

13.00.02 - Методика викладання /української мови/

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 1993

Робота виконана в Інституті педагогіки АПН України

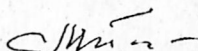
- Науковий керівник - доктор педагогічних наук,
старший науковий співробітник
ВАШУЛЕНКО М. О.
- Офіційні опоненти - доктор педагогічних наук,
професор,
член - кореспондент АПН України
БІЛЯЄВ О. М.
- кандидат педагогічних наук,
доцент
СОКИРКО М. В.
- Провідна організація - Кам'янець - Подільський
педагогічний інститут

Захист відбудеться " 26 " травня 1993р.
о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 113.01.01 у Київському державному педагогічному інституті
ім. М. П. Драгоманова / 252030, м. Київ - 30, вул. Пирогова, 9 /.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Київського
державного педагогічного інституту ім. М. П. Драгоманова.

Автореферат розіслано " 26 " квітня 1993р.

Учений секретар
спеціалізованої ради

М. Я. ГІЛЮК

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У процесі формування та становлення особистості провідна роль належить рідній мові, яка займає особливе місце серед інших навчальних предметів.

Пошуки подальшого піднесення якості оволодіння рідною мовою потребують обґрунтування наукових основ викладання її у початковій школі. Сучасний процес удосконалення змісту та методів вивчення української мови базується на нових досягненнях лінгвістичної науки, зокрема на ідеї взаємозв'язку мовних рівнів. Такий підхід реалізується за умови, коли в центр уваги буде поставлено специфічну мовну одиницю - слово, без вивчення якої немислиме пізнання всього механізму мови. Саме при вивченні слова можна виявити, проаналізувати і теоретично узагальнити властивості мовного знака, оскільки у ньому поєднуються фонетичні, лексичні та граматичні закони мови. Тому робота над поняттям "Слово" на початковому етапі шкільного навчання, спрямована на розширення активного словника дітей та на формування у них уміння використовувати у своїй мовленнєвій практиці доступні їм віку та розвитку лексичні ресурси, має бути першосною, на якій ґрунтується весь процес вивчення рідної мови. Оволодіння словниковим складом літературної мови є для учнів необхідною умовою засвоєння ними граматики та правопису. Обмеженість активного словникового запасу у дітей, а також невміння добирати із власного словника та правильно вживати слова, найбільш точні та влучні для певного висловлювання, є однією з причин численних та різноманітних мовленнєвих недоліків, які учні допускають в усному мовленні та самостійних письмових роботах.

Вивчення мовних явищ на функціональній основі, прийняте у новій програмі з української мови та відповідно в шкільних під-

ручниках, потребує ознайомлення учнів із семантикою слова, оскільки успіх розвитку мовлення багато в чому зумовлюється тим, яка увага в навчанні приділяється слову не тільки як лексичній одиниці в системі мови, а передусім як лексико-граматичній, адже граматичні відношення визначаються і семантичними відношеннями слів.

Проблема взаємозв'язку лексичного та граматичного у слові достатньо вивчена лінгвістами /О.О.Потебня, В.М.Русанівський, І.П.Слесарева, О.І.Смирницький, І.Р.Вихованець, В.В.Виноградов, Р.О.Будагов, М.П.Кочерган, Л.А.Лисиченко, О.А.Колесников та ін./.

Питання усвідомлення єдності лексичних та граматичних значень частково висвітлювались у створених методиках викладання рідної мови в школі /О.І.Білецький, Л.А.Булаховський, М.С.Вашуленко, А.П.Медушевський, М.В.Сокирко, С.Х.Чавдаров/.

Окремим аспектам вивчення лексики та граматики в шкільному курсі мови присвячені дисертаційні дослідження Т.В.Журжиної, Л.О.Кутенко, Г.П.Клименко, Л.М.Марченко, А.М.Неусипової, М.І.Пентилюк, М.Я.Плюц, Л.В.Попової, Т.Ф.Потоцької, Т.Г.Рамзаєвої та ін.

Однак проблема взаємозв'язку лексичного та граматичних значень у слові ще не знайшла належної реалізації у методиці.

Психологічні дослідження /А.К.Маркова, Л.Й.Айдарова та ін./ доводять, що труднощі, які виникають під час вивчення мовної системи, породжуються особливостями традиційного шкільного навчання. Так, у практиці школи вивчення граматичних ознак традиційно проводилось без зв'язку з його лексичним значенням, що зумовлювало формування сталої навички однобічного підходу до явищ мови.

Експериментальні дослідження В.В.Давидова, Д.Б.Ельконіна, Л.Й.Айдарової, А.К.Маркової, Л.М.Проколієнко та інших доводять,

що дедуктивний шлях навчання забезпечує формування наукових понять. Прихильники дедуктивного методу навчання надали змісту навчального матеріалу теоретичної спрямованості, експериментально довели, що за відповідної методики засвоєння теоретичних узагальнень можливе і доступне учням початкових класів.

Дослідження проблеми формування поняття про слово у взаємозв'язку його значень здійснювалося на матеріалі вивчення прикметника у початковому курсі української мови. Дослідженнями лінгвістів, методистів, психологів /Л.Й.Айдарова, В.П.Вахтеров, О.М.Гвоздев, Н.О.Головань, М.Р.Львов, А.К.Маркова, Ю.В.Новікова, В.В.Сосідко, В.К.Ягодівська та ін./ доведено, що мовлення дітей молодшого шкільного віку містить незначну кількість прикметників. Тому збагачення його прикметниковими формами залишається актуальним.

Таким чином, недостатня розробка у методиці вивчення мови проблеми опанування лексичних та граматичних аспектів у слові у їх взаємозв'язку, її актуальність на сучасному етапі удосконалення методики та змісту навчання української мови в початкових класах і визначили тему нашого дисертаційного дослідження: "Формування у молодших школярів поняття про слово у взаємозв'язку його лексичних та граматичних значень /на матеріалі прикметника/".

Об'єктом дослідження є процес вивчення слова як одиниці мови і мовлення у початковому курсі української мови, а предметом - методика формування в учнів початкових класів поняття про слово /на матеріалі прикметника/ у взаємозв'язку його лексичних і граматичних значень.

Метою дослідження є розробка методики ефективного формування у молодших школярів поняття про слово як лексико-

граматичну одиницю мови та мовлення.

У зв'язку з поставленою метою необхідно розв'язати такі лінгвометодичні завдання:

- виявити рівень сформованості первинних уявлень, знань та мовленнєвих умінь молодших школярів, що є підґрунтям готовності до оволодіння лексикологічними та граматичними поняттями;
- визначити лінгвістичні засади вивчення елементів лексики й граматики у процесі опрацювання розділу "Слово";
- обґрунтувати психолого-педагогічні передумови формування у молодших школярів поняття про слово як самостійну мовну та мовленнєву одиницю;
- розробити і експериментально перевірити систему комплексних вправ, спрямованих на формування у молодших школярів лексикологічних та граматичних понять, розвиток загальномовленнєвих умінь.

Гіпотеза дослідження. Ефективність формування у молодших школярів поняття про слово як одиницю мовної системи буде вищою, якщо в цій роботі буде враховано об'єктивний взаємозв'язок лексичних і граматичних значень слова, якщо воно стане перед учнями у єдності семантики, форми і функціонального призначення в мовленні.

Методологічною основою дослідження є досягнення психолінгвістики в галузі теорії мовленнєвої діяльності; вчення про взаємозв'язок мовних рівнів, мислення та мовлення; філософські праці про загальний зв'язок і взаємозумовленість явищ; про співвідношення цілого і його частин, загального і конкретного.

Для розв'язання поставлених завдань та перевірки вихідних положень у процесі роботи були застосовані такі методи:

- аналіз лінгвістичної та психолого-педагогічної літератури;

- спостереження за навчальним процесом;

- бесіди з учителями та учнями /колективні та індивідуальні/;

- аналіз письмових та усних висловлювань учнів;

- експеримент /констатуючий, формуючий, контрольний/.

Дослідження здійснювалося в три етапи.

На першому етапі /1988-1989 рр./ здійснювався вибір та обґрунтування теми; визначення вихідних положень, що є теоретичною основою методики формування поняття про слово у молодших школярів.

Другий етап /1989-1990 рр./ був присвячений вивченню лінгвістичної, психологічної та навчально-методичної літератури з проблеми дослідження; проведенню констатуючого зрізу, аналізу його результатів та пошуку реальних можливостей взаємозв'язного вивчення лексикологічних і граматичних понять; розробці програми експериментального навчання.

На третьому етапі /1990-1992 рр./ проводилось експериментальне навчання, перевірка ефективності запропонованої системи формування поняття про слово під час вивчення розділу "Слово" на прикладі прикметника.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження. У дисертаційному дослідженні вивчено та проаналізовано функціональні можливості прикметника у початковому мовному курсі; визначено шляхи формування початкового поняття про слово з урахуванням його лексичних та граматичних аспектів; розроблено та експериментально апробовано систему вправ, що сприяють збагаченню й активізації словникового

запасу молодших школярів, їх загальному мовленнєвому розвитку.

Практичне значення дослідження полягає у подоланні одностороннього, суто граматичного підходу до вивчення одного з найважливіших розділів програми з української мови у початкових класах - "Слово"; у створенні системи вправ і завдань, які сприяють ефективному засвоєнню лексичного та граматичного матеріалу, застосуванню одержаних знань про слово у мовленнєвій діяльності молодших школярів; у розробці практичних рекомендацій для вчителів початкових класів до вивчення прикметника.

Достовірність результатів дослідження забезпечується методологічною та теоретичною обґрунтованістю вихідних положень; застосуванням комплексу методів науково-педагогічного дослідження, адекватних його меті та завданням; кількісним і якісним аналізом результатів дослідно-експериментальної роботи.

На захист виносять ся:

1. Положення про те, що: а/ вивчення мовних одиниць на функціональній основі сприяє подоланню суто граматичного підходу до опрацювання слова в початковому курсі української мови;

б/ забезпечення взаємозв'язного вивчення лексичних і граматичних значень частин мови сприяє формуванню у молодших школярів поняття про слово у єдності його значення, форми і ролі в мовленні.

2. Розроблена система мовних та мовленнєвих комплексних вправ, спрямованих на вироблення в учнів умінь визначати лексичні та граматичні значення, розуміти їх роль у тексті, вживати в самостійних висловлюваннях. Ця система розкриває і реалізує додаткові функціональні можливості прикметника у підвищенні

культури мовлення молодших школярів.

А п р о б а ц і я та в п р о в а д ж е н н я результатів дослідження здійснювалися у процесі навчальної роботи в початкових класах загальноосвітніх шкіл м.Вінниці, Вінницької та Тернопільської областей. Основні положення дисертації викладені у методичних рекомендаціях /1992 р./, методичній статті /1991 р./, виступах на республіканських та міжвузівських науково-практичних конференціях /Черкаси, 1989 р.; Тернопіль, 1990, 1991 р.р.; Вінниця, 1992 р./.

С т р у к т у р а дисертації зумовлена логікою дослідження, поставленими завданнями і складається із вступу, двох розділів, загальних висновків, списку літератури та додатків, де наводяться зразки завдань і вправ, виконуваних учнями у процесі констатуючого та формуючого експерименту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У в с т у п і обґрунтовується актуальність проблеми, визначаються об'єкт, предмет, мета, формулюється гіпотеза, розкриваються завдання та методи дослідження, наукова новизна, теоретична та практична значущість роботи, наводяться основні положення, що виносяться на захист, подано дані про апробацію та впровадження одержаних результатів у практику.

У п е р ш о м у р о з д і л і "Стан проблеми в лінгвістичній, психолого-педагогічній літературі та у шкільній практиці" розкрито сутність лінгвістичного поняття "слово", його основні ознаки, приналежність слова до мовної системи та до процесу мовлення; визначено психолого-педагогічні передумови формування у молодших школярів поняття про слово на функціонально-діяльнісній основі; проаналізовано стан досліджуваної проблеми у лінгвістичній та методичній літературі; визначено

рівень теоретичних знань і практичних умінь учнів, що стосується засвоєння лексичних та граматичних значень слова /на матеріалі прикметника/.

Лінгвісти розглядають слово як основну одиницю мови /Л.А.Булаховський, В.В.Виноградов, М.А.Жовтобрюх, М.П.Кочерган, Л.А.Лисиченко та ін./, вказують на взаємодію у слові фонетичної, граматичної та лексичної його сторін /О.І.Смирницький, В.В.Виноградов, І.К.Кучеренко, В.М.Русанівський, І.П.Слесарева/.

Поряд з цілісністю слова мовознавці виділяють у ньому дві сторони: "природну" матерію /звуковий склад/ та "ідеальну природу" /зміст, лексичне значення/, яке виявляється у зв'язному мовленні /О.О.Потебня, Р.О.Будагов/. Одні з лінгвістів у визначенні слова дотримуються семантико-логічного критерію, вважаючи слово знаком окремого поняття /Д.М.Кудрявський/, інші вважають його за мовний еквівалент окремого уявлення /О.О.Потебня/, треті характеризують слово як елемент речення /Л.В.Щерба/.

У теоретичних положеннях про співвідношення форми і змісту лінгвістичних одиниць заслуговує на увагу вимога вивчати цю співвіднесеність окремо в одиницях мови і мовлення. Відобразити мову як функціональну систему можливо лише з урахуванням мовленнєвого аспекту. Лінгвісти /В.М.Русанівський, Т.П.Ломтєв та ін./ справедливо вважають, що розв'язання проблеми співвідношення форми і змісту мовних одиниць буде реальним, якщо одиниці мови і мовлення не протиставляються, а ототожнюються.

Аналіз лінгвістичних підходів до визначення слова дозволив визначити його як самостійну одиницю, що характеризується цільністю і одноформленістю, лексико-граматичною віднесеністю, одночасно належить і мовній системі, і мовленню в кожному кон-

кретному вияві значення.

У нашому дослідженні слово розглядається з позицій взаємодії у ньому лексичних та граматичних значень. Тільки синхронний розвиток лексичних та граматичних знань і навичок забезпечить якісний мовленнєвий розвиток учнів.

Психологічні дослідження свідчать, що процес формування поняття про слово пов'язаний з рядом труднощів, які зумовлені предметним і логічним змістом засвоюваного матеріалу, характером граматичної абстракції, що є абстракцією вищого порядку /абстракцією абстракцій/. Тому повноцінне засвоєння знань про слово можливе за умови розуміння учнями лексичного значення слова, а при переході до засвоєння граматичних значень важливою умовою є правильне піддиференціювання лексичного змісту слова від його суто граматичних форм.

Психологічні дослідження /С.Ф.Жуйков, І.О.Синиця, Л.М.Проколієнко/ засвідчують, що в практиці шкільного вивчення мови досить часто спостерігається явище одностороннього підходу дітей до слова: під час аналізу мовних фактів в одних випадках вони орієнтуються на зміст, в інших, - що спостерігається значно частіше, - беруть до уваги лише формальні ознаки слова, які характеризують його виключно як частину мови.

А.К.Маркова, Л.Й.Айдарова справедливо вважають, що труднощі, які виникають під час вивчення мовної системи, породжуються особливостями традиційного шкільного навчання. Так, у практиці школи вивчення граматичних ознак частин мови проводилось без належного зв'язку з їх лексичним значенням, що призводило до формування сталої навички однобічного підходу до мовних явищ. Виділення слова в якості особливого предмета навчальної дії, усвідомлення його лексичних та граматичних зна-

чень дозволить формувати в учнів загальнолінгвістичні основи оволодіння мовою як системним явищем.

Процес експериментального формування у молодших школярів поняття про слово здійснювався з опорою на теорію, що пропагує дедуктивний шлях навчання /Д.В.Ельконін, В.В.Давидов/. Згідно з цією теорією навчання в молодших класах слід розпочинати з ознайомлення учнів із загальними властивостями об'єктів, з їх залежностями, на яких і ґрунтуються засвоєвані поняття.

У розв'язанні проблеми формування поняття про слово як цілісну одиницю, що поєднує лексичні та граматичні характеристики, ми спиралися на дослідження психологів у галузі формування граматичних понять /Д.М.Богоявленський, Л.І.Божович, С.Ф.Жуйков, Л.М.Проколієнко, Г.П.Трофимович та ін./.

Результати психолого-педагогічних досліджень у сфері пізнання дитиною слова стали основою експериментального формування у молодших школярів поняття про слово у взаємозв'язку лексичних та граматичних значень.

Аналіз лінгвістичних досліджень /В.В.Виноградов, О.О.Потєбня, В.М.Русанівський, В.М.Яцева та ін./ дозволяє зробити висновок, що взаємозв'язок лексичного і граматичного в слові є об'єктивною закономірністю самого слова, його характерною особливістю, притаманною йому як мовному і мовленнєвому явищу. А тому рівень усвідомленості оволодіння молодшими школярами словом прямо залежить від розуміння ними зв'язку, що існує між лексичними та граматичними його аспектами.

Вивчення слова як одиниці мови та мовлення у початкових класах має здійснюватися у певній послідовності, що ґрунтується на принциповому методичному положенні: засвоєння граматичних понять відбувається на основі усвідомлення молодшими шко-

лярами взаємозв'язку лексичної і граматичної сторін та з урахуванням комунікативної функції мовлення в цілому та його окремих одиниць зокрема.

З метою виявлення стану засвоєння лексичних та граматичних значень слова у практиці початкового навчання був проведений констатуючий експеримент у 2-4 класах СШ Вінницької та Тернопільської областей. Цим експериментом було охоплено 695 учнів /228 учнів 2-го класу; 231 - 3-го класу; 236 - 4-го класу/. Учнім було запропоновано завдання лексичного, граматичного та лексико-граматичного змісту. Розподіл завдань за трьома категоріями пояснюється наявністю в слові лексичних та граматичних реалій. Передбачалося дослідити ці аспекти слова на матеріалі однієї частини мови - прикметника, яка є специфічним самостійним лексико-граматичним розрядом, що відіграє особливу роль у мовленнєвому розвитку школярів.

Як свідчать результати експерименту, позитивні показники виконання лексико-граматичних завдань значною мірою відрізняються від лексичних та граматичних. Наприклад, у 3-їх класах правильно виконали лексичні завдання - 53 % школярів, граматичні - 54 %, лексико-граматичні - 39 % учнів. Це свідчить, з одного боку, про труднощі, які виникають під час комплексного аналізу лексичних та граматичних значень у слові, з іншого - про недостатність уваги до цього аспекту в роботі зі словом з боку самих вчителів. Негативний вплив на формування уміння розрізняти лексичні та граматичні реалії в слові, зміло їх поріднувати у побудові мовленнєвих висловлювань справляє і те, що проблема взаємозв'язного вивчення лексичних та граматичних значень недостатньо висвітлена у методичній літературі з питань вивчення української мови у молодших класах. Такі недолі-

ки призводять до того, що теоретичні знання з лексики та граматики не знаходять відповідного застосування у мовленнєвій практиці молодших школярів. Це виявляється зокрема в обмеженому вживанні доцільних лексичних засобів у побудові висловлювань, недосконалості ознак, дібраних для опису предмета, явища, невмінні пояснити значення вживаних слів.

Здійснення констатуючого експерименту сприяло виявленню стану засвоєння лексичних та граматичних ознак слова у школярів 2-4 класів, стало основою для планування експериментального навчання, у ході якого було застосовано систему вправ, які мають на меті формування умінь доцільно і граматично правильно вживати слова у мовленні.

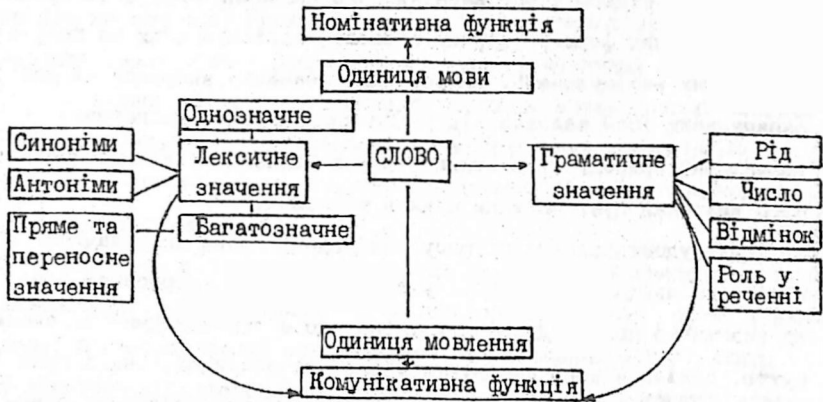
У другому розділі "Експериментальне дослідження формування у молодших школярів поняття про слово" охарактеризовано експериментальну систему формування у молодших школярів поняття про слово у взаємозв'язку його лексичних та граматичних значень /на прикладі прикметника/, визначено методичні шляхи та засоби підвищення рівня мовленнєвих умінь учнів у процесі оволодіння ними поняття "Слово".

Експериментальне навчання синтезувало зв'язки між лексичними та граматичними аспектами в роботі над словом, що знайшло відображення у розробленій моделі /Див.схему I/.

Пропонована модель відображає органічне поєднання у слові його визначальних характеристик: слово належить і мові, і мовленню та володіє лексичними та граматичними ознаками /значеннями/. Взаємозв'язне вивчення цих значень підпорядковане провідній меті мовного курсу - його комунікативній спрямованості.

Схема І.

МОДЕЛЬ СЛОВА У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЙОГО ЛЕКСИЧНИХ
ТА ГРАМАТИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ /ПРИКМЕТНИК/.

Модель слова /на прикладі прикметника/ відображає зміст блоків "Лексичне значення" та "Граматичне значення", наочно ілюструє послідовність опанування лексичних та граматичних характеристик слова у процесі експериментального навчання. Так, блок "Лексичне значення" є відображенням послідовності вивчення лексичних реалій у слові, він спрямований на усвідомлення школярами функціональних особливостей уживаних прикметників, опанування лексикологічних понять, розвиток уміння тлумачити значення слова і в цілому відповідає I етапу експериментального навчання.

Вивчення граматичних показників відображає блок "Граматичне значення". Варто зазначити, що оволодіння граматичними категоріями відбувалося на підґрунті вивченого лексичного матеріалу. Вправи, застосовувані на II етапі дослідження, відобра-

жали теоретичний зміст обох блоків та були підпорядковані комунікативній меті.

Третім етапом експериментального навчання було застосування означальних форм у творчих вправах, зорієнтованих на побудову власних висловлювань. Самостійний лексично виправданий добір означальних форм залежав від рівня знань про комунікативну і граматичну природу прикметника та узагальненості дій мотивованого вживання цієї частини мови в мовленні.

Для удосконалення процесу опанування слова як складного цілісного явища, що синтезує у собі різні характеристики, було визначено коло відповідних умінь, що є синтетичними за своєю суттю, оскільки вони поєднують у собі як лексичні, так і граматичні елементи. Визначені уміння і становили предметну основу нашої експериментальної роботи в школі.

Експериментальне навчання здійснювалося у двох варіантах: у контрольних класах /"Б"/ навчання відбувалося за діючою програмою та підручниками. В експериментальних класах /"А"/ використовувались спеціально складені дидактичні матеріали, зокрема, методичні розробки уроків, спрямовані на усвідомлення учнями функціональної ролі прикметника, його лексичних та граматичних характеристик.

Експериментальне навчання включало:

1/ семантико-смісловий аналіз слова, у ході якого розв'язувалась проблема усвідомлення семантичних особливостей слова, пошуку виражальних засобів /синонімів, переносних значень, влучних словосполучень/;

2/ опанування сукупності граматичних ознак, необхідних для успішного оперування словом та включення його у мовленнєву діяльність;

3/ встановлення різнобічних видів зв'язку. Уміння встановлювати власне лексичні, суто граматичні зв'язки, а також зв'язки між лексичними, граматичними та словотворчими явищами є умовою для забезпечення розуміння лексико-граматичних зв'язків.

В експериментальній методиці особливе місце займає система вправ, спрямованих на формування й закріплення теоретичних знань лексичного та граматичного характеру та застосування їх у мовленнєвій практиці.

Виходячи з лінгвістичних даних та керуючись принципами послідовності і систематичності, ми розробили систему вправ і завдань, підпорядкованих основній меті дослідження – попередити можливість одностороннього підходу до слова, забезпечити усвідомлення школярами взаємозв'язку всіх його сторін, що сприятиме свідомому й активному відображенню його в мовленні. Дібрані для експериментального навчання завдання і комплексні вправи можна розподілити за такими основними напрямками:

- тлумачення семантики слова;
- виявлення його функціональних можливостей;
- засвоєння лексичних ознак слова;
- засвоєння основних граматичних ознак;
- спостереження за закінченням як формальним показником частини мови та її граматичних ознак;
- виявлення між словами різних видів зв'язку: лексичних, граматичних, лексико-граматичних;
- включення засвоєних лексем у мовленнєві структури.

Узгоджуючи між собою ці напрямки в експериментальному навчанні, ми переслідували мету поступово вести школярів до усвідомлення єдності всіх сторін у слові, що забезпечить свідоме ретранслювання його у мовленні.

З метою успішного засвоєння молодшими школярами лексичних та граматичних значень, їх взаємозв'язку, в експериментальних класах було застосовано систему вправ, яка відповідала визначеним напрямкам експериментальної методики формування поняття про слово:

1/ лексико-семантичні вправи, основний зміст яких полягає у формуванні вміння розкривати значення лексичних одиниць у текстах, пропонувані для опрацювання;

2/ лексико-граматичні вправи, спрямовані на зв'язування зв'язків між лексичним значенням та граматичними показниками слова. Характерною особливістю цієї групи вправ є забезпечення синхронності або паралельності в опануванні знань та умінь у галузі лексики й граматики;

3/ вправи, що ґрунтуються на засвоєнні зв'язку лексичних та граматичних ознак з формою слова. У дослідному навчанні ці вправи було розташовано так, щоб у свідомості дітей закріплювалась асоціація між лексичним значенням слова, поставленим до нього питанням, граматичним значенням і закінченням слова;

4/ мовленнєві вправи /творчі/, які пов'язуються зі змістом висловлювання та передбачають залучення таких означальних слів, які б відповідали меті висловлювання, були стилістично виправданими та вжиті в граматично правильній формі.

Передбачалося, що створення такої методично обґрунтованої системи взаємозв'язного вивчення лексичних і граматичних реалій слова, чітке визначення етапів її реалізації забезпечить результативну послідовність у роботі над словом як одиницею мови та одиницею мовлення.

З метою активного засвоєння учнями лексичних та граматичних сторін слова-ознаки подавались у контекстному оточенні, ос-

кільки зв'язне висловлювання /текст/ є, як зазначають О.М.Біляєв, М.С.Вашуленко, А.К.Маркова, найвищим рівневим поняттям та зовнішньою формою вияву міжрівневих зв'язків. Контекст сприяє не тільки кращому усвідомленню морфологічних категорій, але й практичному вживанню їх у мовленні, виявленню лексичної сполучуваності слів, що забезпечує виправдане застосування тих чи інших лексем.

Дослідження проблеми формування поняття про слово здійснювалося на матеріалі прикметника. Вибір цієї частини мови зумовлюється особливостями морфологічної будови слів-ознак, специфікою їх парадигматичних і синтагматичних особливостей, своєрідністю функцій у словосполученні, реченні, тексті. У лінгвістичному статусі прикметника закладено значні можливості, які сприяють розвитку мовленнєвих умінь молодших школярів. Для того, щоб цей процес був результативним, необхідно, щоб учні оволоділи знаннями не тільки про граматичні ознаки прикметника, але передусім про функціональні властивості цієї частини мови, її здатність відображати загальну тематику і мету тексту, підсилити його інформативність, уточнювати зміст, описувати предмет образно, конкретизувати його характеристику. Діюча програма обмежується в основному лише ознайомленням з лексикологічними поняттями на ґрунті кожної з частин мови, що є досить позитивним явищем, але, на наш погляд, ознайомлення явищами синонімії, антонімії та іншими не вичерпують усіх можливостей для якісного і кількісного зростання словника молодших школярів за рахунок прикметникових форм. Вивчення мовних явищ на функціональній основі найповніше забезпечує розвиток комунікативних умінь.

Експериментальне навчання здійснювалося в три етапи: на першому етапі відбувалося усвідомлення учнями функціо-

нальних можливостей слів-ознак, формування уміння розкривати значення лексичних одиниць у текстах, спостереження за лексично-сполучуваністю різних ознак; на другому етапі проводилася робота, спрямована на усвідомлення взаємозв'язку лексичних та граматичних значень, важливою умовою якої було забезпечення синхронності у засвоєнні й закріпленні знань і вмінь у галузі лексики та граматики; на третьому етапі відбувалося формування вмінь лексично доцільно та граматично правильно вживати /добирати/ слова-ознаки у поданих текстах і власних висловлюваннях.

Комплексне виконання різноманітних вправ, задіяних на кожному з визначених етапів, сприяло не лише ефективному засвоєнню граматичних значень прикметника, а передусім усвідомленню функціональної ролі цієї частини мови та взаємозв'язків, що існують між лексикою та грамакою, умілому застосуванню набутих знань у мовленнєвій практиці.

Особливе місце в експериментальному навчанні займали вправи, спрямовані на спостереження за лексичною сполучуваністю ознак із запропонованими іменниками. У ході виконання таких вправ учні доходили висновків, що, скажімо, поєднання таких синонімічних ознак, як старий, похилий /людина, книга/ з поданими іменниками граматично можливе, але лексичне сполучення слів "похилий" та "книга" є недоречним.

Виходячи з положення лексикології про те, що переносне значення є джерелом полісемії, вивчення багатозначності слів у нашому дослідженні було пов'язане із засвоєнням переносних значень прикметників. З цією метою виконувалися вправи, метою яких було виробити вміння правильно трактувати значення прикметника у поданих словосполученнях, реченнях, текстах.

Залучаючи школярів до побудови різноманітних словосполучень, переслідувалися дві мети: удосконалення вміння вживати правильно прикметникові форми стосовно іменника та спостереження за лексичною сполучуваністю ознак і назв предметів. Виконання таких вправ формувало уявлення про необхідність визначати лексичне значення слова, оскільки воно регламентує граматичні та значеннєві зв'язки його з іншими словами.

Сучасна методика навчання рідної мови ґрунтується на зв'язку лексичної, граматичної та словотворчої роботи. Дослідженнями Т.Г.Рамзаєвої, Т.Ф.Потоцької, Л.Б.Попової та ін. доведено дієвість такого взаємозв'язку у розвитку комунікативних умінь молодших школярів.

В експериментальному навчанні було застосовано вправи, які наочно відображали зміну відтінків значення прикметника при словотворенні. Особливого значення було надано вправам, які передбачали добір прикметників за поданими схемами. Така робота мала творчий характер, оскільки схемою регламентувалося лише закінчення прикметника, яке вказувало на число і рід дібраних ознак. Добір же лексем був довільним і давав можливість школярам у рамках заданої граматичної форми добирати найрізноманітніші лексеми.

Для успішного засвоєння учнями зв'язків між лексикою, граматикою та словотворенням у дослідному навчанні практикувалась робота з таблицями, на яких відображалися різнобічні зв'язки слова. Спочатку такі таблиці створювалися у процесі колективної роботи, а надалі така робота набула самостійного характеру.

У таблиці стрілками позначалися зв'язки слова з іншими словами. Першим етапом у побудові такої таблиці було тлумачення слова, потім встановлювалися його синонімічні, антонімічні та

кореневі зв'язки. Слово бралось із контексту, який визначав його лексичне значення.

У загальному таблиця мала такий вигляд:

Встановлення такого роду зв'язків є своєрідним унаочненням, яке швидко й свідомо засвоюється молодшими школярами.

Окремий підрозділ в експериментальному навчанні становили вправи, що ґрунтувалися на засвоєнні зв'язку лексичних та граматичних ознак з формою слова. Такі вправи були розміщені таким чином, щоб у школярів виникала асоціація між питанням, загальним граматичним значенням та закінченням /засобом вираження форми слова/ прикметників. У ході дослідного навчання у молодших школярів формувалися специфічні дії з мовним матеріалом, завдяки яким вони могли проаналізувати співвідношення форми і змісту.

На третьому, завершальному, етапі дослідного навчання широко застосовувались творчі вправи, які передбачали свідомий добір лексем до запропонованих текстів.

Використання зв'язних, тематично об'єднаних художніх текстів, переслідувало мету - розвивати мовленнєві здібності школярів, збагачувати їх словник новими лексемами. Відомо, що поняття "збагачення словника" полягає не стільки в кількісному поповненні лексичного запасу, скільки в усвідомленні учнем значення кожного слова і засвоєнні його сфери вживання /М.Р.Львов, А.В.Пруднікова та ін./.

У експериментальному навчанні широко застосовувалися вправи,

які передбачали зміну ознак з метою надання тексту іншого змісту /альтернативний переказ/; завдання, спрямовані на формування уміння встановлювати логічний зв'язок між реченнями, уникати невиправданих повторів, доцільно вживати ознаки відповідно до теми висловлювання.

Особливе місце у дослідному навчанні займали вправи на редагування тексту. Прийом редагування у нашому дослідженні активно використовувався з метою розвитку уміння удосконалювати написане, моєлене, формування у школярів критичного ставлення до відбору слів та словосполучень, використання різноманітних лексичних засобів. З цієї метою школярам пропонувались тексти, в яких було вжито ознаки, які не відповідали темі та стилю, повторювались одні і ті самі прикметники. У результаті аналітичної роботи виявилися недоліки і шляхом добору різних варіантів лексем та включення їх у контекст здійснювалося удосконалення тексту.

Перевірка ефективності розробленої методики формування поняття про слово у взаємозв'язку його лексичних та граматичних значень здійснювалася на основі виділених лексико-граматичних умінь, які формувалися під час експериментального навчання /III клас/.

З метою перевірки динаміки засвоєння лексичних та граматичних значень було проведено зрізові завдання, які передбачали виявлення уміння тлумачити слова, перевіряти правильність граматичної форми, доцільно вживати лексеми у мовленні.

Проаналізувавши результати зрізових завдань після кожного етапу експериментального навчання, ми одержали можливість встановити динаміку засвоєння лексичних та граматичних показників слова, доцільність вживання його у мовленні. Така динаміка була відображена з допомогою графіка, на якому умовними позначками зображено

вмінні школярів вживати влучно прикметники на основі мовленнєвого досвіду, знань про норми вживання прикметників з урахуванням його форми, значення та функціональних можливостей.

Результати, одержані в ході виконання контрольних завдань, свідчать про доцільність застосування пропонованої методики в практику вивчення слова як цілісного мовного явища.

На основі результатів дослідження зроблено такі **з а г а л ь н і в и с н о в к и**:

1. Як показала дослідна робота, результативність формування у молодших школярів поняття про слово забезпечується такими умовами:

1/ опором на відомості про слово як цілісну одиницю мовної системи, що володіє різноманітними фонетичними, лексичними, граматичними ознаками та належить процесу комунікації як одиниця мовлення;

2/ реалізацією у навчанні ідей міжрівневих зв'язків;

3/ раціональним поєднанням у навчальному процесі мовної освіти молодших школярів та їх мовленнєвого розвитку;

4/ вивченням мовних явищ у контекстному оточенні.

2. Виконання системи комплексних вправ на матеріалі прикметника забезпечило не тільки ефективне засвоєння лексичних та граматичних значень цієї частини мови, а й орієнтувало учнів на застосування набутих знань у мовленнєвій практиці, усвідомлення зв'язків, що існують між лексикою та граматикою.

3. Експериментальне навчання та його результати довели висунуту гіпотезу, що ефективність формування у молодших школярів поняття про слово як одиницю мовної системи буде вищою, якщо в цій роботі буде враховано об'єктивний взаємозв'язок лексичних і граматичних значень слова, якщо воно постане перед учнями у

єдності значення, форми і функції.

Дослідження сприяло виявленню інших проблем, що заслуговують на увагу методистів початкового навчання. Перспективними і першорядними, на наш погляд, є такі з них: а/ дослідження лінгво-методичних особливостей шкільного вивчення інших повнозначних частин мови на функціонально-діяльнісній основі; б/ лексико-стилістичний аналіз текстів як засіб підвищення мовленнєвого рівня молодших школярів.

Основні положення дисертаційного дослідження відображено в таких публікаціях автора:

1. Лексико-стилістичні вправи під час вивчення прикметника у 3 класі //Початкова школа. - 1991. - № 12. - С.24-29.

2. Лексико-граматичні вправи при вивченні прикметника у 3 /2/ класі: Методичні рекомендації до уроків української мови. - Вінниця, 1992. - 46 с.

3. Проблеми формування мовленнєвої культури майбутнього вчителя /лексичний аспект/ //Розвиток педагогічної освіти і науки в західних областях України: Тези науково-практичної конференції. - Тернопіль, 1990. - Ч. II. - С.206-208.

4. Підготовка майбутніх учителів до викладання окремих аспектів оновленого курсу української мови //Формування морально-професійної культури майбутнього вчителя: Тези науково-практичної конференції. - Тернопіль, 1991. - С.153-154.

5. Удосконалення методичної підготовки майбутніх учителів початкових класів у зв'язку з перебудовою курсу української мови //Психолого-педагогічні основи активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. - Вінниця, 1992. - Ч. II. - С.44-45.